

การพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร The Development of Teaching and Learning Skills in Abhidhamma in Bangkok

พระมหาครุชิต อติภโท (สุระมณี), พระครูกิตติญาณวิสิฐ และสมศักดิ์ บุญปู
Phramaha Khunchit Atibhaddo (Suramanee), Phrakhru Kittiyana-visit and Somsak Boonpoo
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสภาพการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม สำนักเรียนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร 2) ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม สำนักเรียนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร และ 3) เสนอแนวทางการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม สำนักเรียนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ใช้การวิจัยแบบผสมวิธี กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยเป็นนักเรียนพระอภิธรรมจำนวน 297 รูป/คน ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลแบบสอบถาม และสัมภาษณ์ผู้บริหารหน่วยบริการพระอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย จำนวน 7 รูป โดยใช้สถิติหาค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลการวิจัยพบว่า 1) สภาพการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมของแต่ละสำนักเรียนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร บางสำนักเรียนขาดทักษะกระบวนการใช้วิธีการสอนแบบบรรยายให้ความรู้แก่นักเรียนที่เรียนรู้พระอภิธรรม 2) นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นต่อการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ภาพรวม และรายด้าน ทุกด้านอยู่ในระดับปานกลาง ได้แก่ ทักษะด้านการสอน ทักษะด้านเทคนิคการสอน ทักษะด้านการจัดกิจกรรมการสอนและทักษะด้านการใช้สื่อการสอน ตามลำดับความสำคัญของการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมของแต่ละสำนักเรียน 3) แนวทางการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม ด้านการสอนควรใช้ทักษะการสอนอย่างมีความหลากหลาย ด้านเทคนิคการสอนควรมีการอบรมพัฒนากะบวนการจัดการเรียนการสอนด้านนวัตกรรมแก่ครูอาจารย์ทุกท่าน ด้านการใช้สื่อการสอนควรจัดหาสื่อการเรียนการสอนเพื่ออำนวยความสะดวกด้านการสอน และด้านการจัดกิจกรรมการสอนจัดหาวิทยากรมาให้ความรู้เรื่องพัฒนากะบวนการจัดกิจกรรมการสอนเพื่อบูรณาการการเรียนรู้พระอภิธรรมแก่นักเรียนในศตวรรษที่ 21

คำสำคัญ: การพัฒนาทักษะ, การเรียนการสอน, พระอภิธรรม

Abstract

The objectives of this thesis were; 1) to study the state of teaching and learning Abhidhamma of Abhidhamma schools in Bangkok, 2) to develop teaching and learning skills in Abhidhamma of Abhidhamma schools in Bangkok, and 3) to propose a guideline of the development of teaching and learning skills in Abhidhamma of Abhidhamma schools in Bangkok. This research was mixed methods. The data were collected from 297 samples studying Abhidhamma by questionnaires and by in-depth interviews with 7 administrators of Abhidhamma Jotika Vidyalyaya. The data were analyzed by percentage, mean and standard deviation.

The results of the study were found that: 1) In the state of teaching and learning Abhidhamma of Abhidhamma schools in Bangkok, some schools lacked of teaching skills, and the teaching and learning process was through lecture and explanation. 2) The opinion of Abhidhamma students towards the development of teaching and learning skills in Abhidhamma of Abhidhamma schools in Bangkok was at a moderate level in total and in aspects. Teaching skills was at the highest level, followed by teaching techniques, teaching and learning activities, and instructional media respectively. 3) The guidelines in

development of teaching and learning skills in Abhidhamma of Abhidhamma schools in Bangkok were as follows: teaching skills should be varied, teachers should be trained and practiced in teaching techniques, teaching media and technology should be provided and used in the classroom, and teaching and learning activities should be integrated with the knowledge body for the 21 centuries.

Keywords: Skills Development, Teaching, Abhidhamma.

Received: 2020-06-21

Revised: 2020-08-02

Accepted: 2020-09-30

บทนำ

ปัจจุบันการศึกษาพระพุทธศาสนาหรือการศึกษาพระปริยัติธรรม นับว่าเป็นยุคสมัยที่มีความทันสมัยแล้วในปัจจุบันสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลีที่จัดการเรียนการสอนทั่วราชอาณาจักรและความนิยมของประชาชนต่อการจัดการเรียนการสอนนักธรรมและบาลี มีมากกว่าเดิม (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2541, หน้า 131) กระทรวงศึกษาธิการได้เปิดให้มีโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรและมีอีกหลายโรงเรียน ที่ได้ยกระดับสถานศึกษาคณะสงฆ์สองแห่ง คือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ในปัจจุบัน การศึกษาพระอภิธรรมเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ ซึ่งได้จัดให้มีระบบการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ พร้อมทั้งจัดให้มีระบบการวัดผลประเมินผลการเรียนการสอนด้วยวิธีการสอบทั้งข้อเขียนและสัมภาษณ์ เมื่อกล่าวถึงพระอภิธรรมย่อมเป็นที่รู้กันดีว่าเป็นส่วนหนึ่งในคัมภีร์พระไตรปิฎก (ทิพย์สุนี จันทรประภาพ 2541, หน้า 1) พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์สำคัญในทางพระพุทธศาสนา“เพราะมีแหล่งกำเนิดมาจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าและเป็นผลงานการปฏิบัติพุทธกิจทั้ง 5 ประการ คือ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำประจำอย่างสม่ำเสมอ ได้แก่ 1. ปุพพณฺเห ปิณฑปาตณฺจ คือ เวลาเช้า ทรงเป็นผู้นำหมู่พระภิกษุสงฆ์สาวกออกบิณฑบาตเพื่อโปรดเหล่าเวไนยสัตว์ปวงชนให้ได้บริจาทาน อาหารบิณฑบาต ซึ่งยังหมู่ชนที่ได้พบเห็นได้เกิดความเคารพศรัทธา เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา 2. สายณฺเห ธมฺมเทศนํ คือ เวลาเย็น แสดงธรรมสั่งสอนประชาชน เพื่อฟอกจิตใจของประชาชนผู้ได้สดับฟังพระธรรมคำสอนจากพระโอษฐ์ของพระพุทธองค์ ยังความศรัทธาเลื่อมใสให้เกิดขึ้น และขอถึงซึ่งพระรัตนตรัย เป็นสรณะเป็นจำนวนมาก 3. ปโทเส ภิกฺขุโรวาทํ คือ เวลาค่ำ ประทานโอวาทแก่ภิกษุสงฆ์สาวกให้ได้รับรู้ธรรม รู้วินัย และให้กรรมฐานแก่พระภิกษุสงฆ์ และยังตอบคำถามแก่ภิกษุสงฆ์ที่มีวิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัยในธรรม ในการปฏิบัติ 4. อทฺธมฺรตฺเต เทวปญฺหํ คือ เวลาเที่ยงคืน ตอบปัญหาเทวดา และ 5. ปจฺจุสฺเสว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ คือ เวลาเช้ามีด ทรงตรวจดูอุปนิสัยของสัตว์ที่ควรบรรลุธรรม แล้วเสด็จไปโปรดสั่งสอน ที่ใช้ในการประกาศพระพุทธศาสนาของพระพุทธองค์ (พิฑูร มลิวัลย์ และไสว มาลาทอง, 2535, หน้า 1) มีฐานะเป็นตัวแทนของพระพุทธองค์ ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสกับพระอานนทก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า “ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย” (ที.ม.ไทย) /10/216/164)

ด้วยเหตุนี้พระธรรมและพระวินัยที่พุทธสาวกได้ถ่ายทอดและปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลานาน “พระไตรปิฎกได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาด้วยวิธีมุขปาฐะหรือการท่องจำกันมาอย่างเป็นระบบ จนได้รับการงานลงเป็นลายลักษณ์อักษร เมื่อพุทธศตวรรษที่ 5 ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชมีนิกายประเทศลังกา”(เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2552, หน้า 15) (ปัจจุบัน คือ ศรีลังกา) เมื่อกล่าวถึงความหมาย “พระไตรปิฎก หมายถึงประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย 3 หมวด คือ พระวินัยปิฎกพระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต, 2554, หน้า 501-502) หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า พระวินัย

พระสูตร และพระอภิธรรมหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เป็นหลักความจริงต่อการพิสูจน์ตลอดมาเป็นเวลาสองพันกว่าปีเป็นความจริงอย่างไร ปัจจุบันคงเป็นความจริงอย่างนั้นสิ่งสำคัญที่เข้าถึงพุทธธรรม จะต้องได้รับการศึกษาและนำมาปฏิบัติ ด้วยเหตุนี้ระบบการจัดการเรียนการสอนหลักคำสอนในสังคมไทย ทางมหาวิทยาลัยได้จัดให้มีระบบการศึกษาพระอภิธรรม เพื่อให้เข้าถึงหลักความจริงหรือสภาวะตามความเป็นจริงของพระอภิธรรม เพราะพระอภิธรรมเนื้อหาเป็นวิชาพระพุทธศาสนา มีการจำแนกหัวข้อย่อยอย่างเป็นระบบโดยไม่มีการพาดพิงถึงบุคคลและเหตุการณ์ต่าง ๆ ในทางประวัติศาสตร์ นับว่าเป็นหลักความรู้เรื่องชีวิตและโลกอย่างลุ่มลึกและกว้างขวาง (ระวี วิภาโล, 2536, หน้า 14) และคำสอนในทางพระพุทธศาสนา มีมากมาย ที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ เป็นหลักการศึกษาให้เกิดความรู้ความเข้าใจเรียกว่า “ปริยัติ” หลักของการกระทำตนให้ดำเนินตามธรรมที่ตนรู้ เรียกว่า “ปฏิบัติ” และผลที่ได้รับจากการปฏิบัติ เรียกว่า “ปฏิเวธ” หลักทั้ง 3 ประการนี้ มีความสำคัญเกี่ยวโยงกันอยู่กับปริยัติ เปรียบเสมือนแนวทางชี้ให้เดินถึงแหล่งชุมทรัพย์ทางปัญญา ปฏิบัติ เปรียบเสมือนการออกเดินทางค้นหาชุมทรัพย์ตามแผนที่ชี้ทางให้ ปฏิเวธ เปรียบเสมือนการเดินทางให้ถึงจุดหมาย ถ้าขาดหลักการใดหลักการหนึ่งก็เกิดขึ้นได้ยาก (พิฑูร มลิวัลย์ และไสว มาลาทอง, 2535, หน้า 1) ในการที่จะศึกษาพระพุทธศาสนาให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจนและปฏิบัติได้ถูกต้องสามารถศึกษาได้หลายทางทั้งการศึกษาตามอรรถาธิบาย หาความรู้ได้ตำรา การสนทนาธรรม ฟังธรรม และการศึกษาในระบบ สำหรับในระบบทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ สามารถศึกษาก็มีการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม แผนกบาลี และศึกษาในมหาวิทยาลัย คือ ระดับปริญญาตรี โท เอก และศึกษาเฉพาะการ ศึกษาพระอภิธรรม ทำให้ผู้เขียนมีความสนใจศึกษาและน่าจะทำการวิจัยเรื่องการพัฒนาแนวทางการเรียนการสอนพระอภิธรรม เพื่อให้เข้าใจหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา เพื่อนำความรู้ไปเป็นแนวทางการพัฒนาการเรียนการสอนพระอภิธรรม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม สำนักเรียนพระอภิธรรมกรุงเทพมหานคร
2. เพื่อศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม สำนักเรียนพระอภิธรรมกรุงเทพมหานคร
3. เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม สำนักเรียนพระอภิธรรมกรุงเทพมหานคร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยใช้การวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Methods) โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการแจกแบบสอบถาม (Questionnaire) กับกลุ่มตัวอย่างที่ได้กำหนดไว้และการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกจากเจ้าสำนักเรียน (In Depth Interview) จำนวน 7 รูป/คน

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง ที่ใช้วิจัยครั้งนี้ มีดังนี้

ก. เชิงปริมาณ

1. ประชากร ได้แก่ นักเรียนพระอภิธรรม ในสถานที่จัดการศึกษาพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร จำนวน 1,233 รูป/คน ข้อมูลนักเรียนพระอภิธรรม ปีการศึกษา 2561

2. กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ นักเรียนพระอภิธรรม ในสถานที่จัดการศึกษาพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร จำนวน 297 รูป/คน ซึ่งได้มาจากการสุ่มเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจงกลุ่มตัวอย่างที่เลือกเป็นไปตามวัตถุประสงค์การวิจัย ตามขั้นตอนดังนี้

2.1 ทำการสุ่มตัวอย่าง โดยวิธีการสุ่มตัวอย่างหลายขั้นตอน (Purposive Sampling) โดยกำหนดคุณลักษณะกลุ่มตัวอย่างที่ต้องการไว้

2.2 ทำการหาขนาดกลุ่มตัวอย่าง โดยการเปิดตารางขนาดกลุ่มตัวอย่างของเครซีและมอร์แกนได้ขนาดกลุ่มตัวอย่าง (ธานินทร์ ศิลป์จารุ, 2551, หน้า 75)

ขั้นตอนการสร้างเครื่องมือ มีดังนี้

ก. เชิงปริมาณ

1. ศึกษาหลักการเกี่ยวกับการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม
2. กำหนดกรอบแนวคิด ในการสร้างเครื่องมือวิจัย
3. กำหนดวัตถุประสงค์ในการสร้างเครื่องมือการวิจัย โดยขอคำปรึกษาจากกรรมการอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์
4. สร้างเครื่องมือ ดำเนินการสร้างเครื่องมือวิจัยและนำเสนอร่างเครื่องมือการวิจัยต่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์และผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบและปรับปรุงแก้ไข
5. ปรับปรุงแก้ไข และจัดพิมพ์แบบสอบถามฉบับสมบูรณ์และนำไปใช้จริงเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลกับกลุ่มตัวอย่างเป้าหมายต่อไป

ข. ลักษณะของเครื่องมือวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นแบบสอบถาม (Questionnaire) ที่ผู้วิจัยพัฒนาขึ้นตามกรอบแนวคิดเกี่ยวกับแนวทางพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ซึ่งแบ่งออกเป็น 4 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 เป็นแบบสอบถามเกี่ยวกับข้อมูลทั่วไปตามสถานภาพผู้ตอบแบบสอบถาม ได้แก่ สถานภาพ อายุ วุฒิการศึกษา ศึกษาอยู่ในสำนักเรียน ของพระภิกษุ สามเณร โดยใช้แบบสอบถามชนิดตรวจรายการตามแนวคิดของ (Check List)

ตอนที่ 2 เป็นแบบสอบถามเกี่ยวกับการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ทั้ง 4 ด้าน รวม 32 ข้อ คือ

1. ด้านทักษะด้านการสอน	จำนวน 8 ข้อคำถาม
2. ด้านทักษะด้านการใช้สื่อการสอน	จำนวน 8 ข้อคำถาม
3. ด้านทักษะด้านเทคนิคการสอน	จำนวน 8 ข้อคำถาม
4. ด้านทักษะด้านการจัดกิจกรรมการสอน	จำนวน 8 ข้อคำถาม

และผู้ตอบแบบสอบถามจะต้องแสดงความคิดเห็นจากคำถามที่ผู้วิจัยได้กำหนดเกี่ยวกับการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ซึ่งมีลักษณะเป็นมาตราส่วนประเมินค่า (Rating Scale) มี 5 ระดับ โดยมีเกณฑ์การให้คะแนน

- 5 หมายถึง มีความต้องการพัฒนาการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม มากที่สุด
- 4 หมายถึง มีความต้องการพัฒนาการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม มาก
- 3 หมายถึง มีความต้องการพัฒนาการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม ปานกลาง
- 2 หมายถึง มีความต้องการพัฒนาการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม น้อย
- 1 หมายถึง มีความต้องการพัฒนาการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม น้อยที่สุด

ตอนที่ 3 แบบสอบถามข้อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ทั้ง 4 ด้าน

ตอนที่ 4 แบบสัมภาษณ์ผู้บริหารเกี่ยวกับการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร

ค. การตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือวิจัย

การตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือที่ใช้ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร โดยการหาความเที่ยงตรง และความเชื่อมั่น ดังนี้

1. แบบสอบถามเกี่ยวกับการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ตรวจสอบความเที่ยงตรงของเนื้อหา ด้วยการหาค่าความตรงของเนื้อหา โดยนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 5 ท่าน ตรวจสอบความเที่ยงตรงของเนื้อหาความเหมาะสมของภาษาและเนื้อหา รายข้อ จากนั้นนำไปหาค่าดัชนีความสอดคล้องระหว่างข้อคำถามกับเนื้อหาที่ต้องการวิจัย (Item-Objective Congruence Index IOC) และเลือกข้อคำถามที่มีค่าดัชนีความสอดคล้อง ตั้งแต่ 0.5 ขึ้นไป และได้ค่า IOC เท่ากับ 0.8-1.00 โดยมีเกณฑ์การให้คะแนนความสอดคล้องระหว่างเนื้อหา กับวัตถุประสงค์ของการดำเนินการวิจัยดังนี้

ความสอดคล้อง +1 หมายถึง ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรมมีความสอดคล้องกับเนื้อหาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรมกับวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ และนำไปใช้ได้จริง

ความสอดคล้อง 0 หมายถึง ไม่แน่ใจว่าการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรมมีความสอดคล้องกับเนื้อหาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรมกับวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

ความสอดคล้อง -1 หมายถึง คำถามนั้นไม่มีความสอดคล้องระหว่างเนื้อหาการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรมกับวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

2. การหาความเชื่อมั่นของเครื่องมือ (Reliability) ของแบบสอบถามเกี่ยวกับการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรมที่ได้ปรับปรุงแก้ไขแล้วไปทดลองใช้ (Try Out) ใช้กลุ่มตัวอย่างที่ไม่ใช่กลุ่มเป้าหมาย จำนวน 30 ชุด กับนักเรียนพระอภิธรรมในสำนักเรียนพระอภิธรรม วัดศรีสุธาราม แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร หาค่าความเชื่อมั่น Cranach's Alpha และได้ค่าความเชื่อมั่นของข้อคำถามเท่ากับ 0.994 จากนั้นนำแบบสอบถามที่ปรับปรุงเสนอต่อกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์เพื่อขอความเห็นชอบ และจัดพิมพ์แบบสอบถามฉบับสมบูรณ์เกี่ยวกับการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร เพื่อใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างต่อไป

ง. เชิงคุณภาพ

การวิจัยเรื่อง ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยได้สร้างแบบสัมภาษณ์ เพื่อการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยแบบสัมภาษณ์ที่เป็นแบบสอบถามมีโครงสร้างซึ่งมีสาระสำคัญเกี่ยวกับการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ทั้ง 4 ด้าน ประกอบด้วย 1. ทักษะด้านการสวด 2. ทักษะด้านการใช้สื่อการสอน 3. ทักษะด้านเทคนิคการสอนและ 4. ทักษะด้านการจัดกิจกรรมการสอน

การเก็บรวบรวมข้อมูลวิจัย

ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บข้อมูลตามขั้นตอน ดังนี้

ก. เชิงปริมาณ

1. การรวบรวมเอกสาร ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจาก หนังสือ ตำรา วารสาร บทความ งานวิจัย และงานเอกสารหรือสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสวดพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร

2. ผู้วิจัยได้สร้างแบบสอบถามและขอหนังสืออนุญาตเก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้บริหาร และครูในสำนักจัดการศึกษาพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร

3. ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยแจกแบบสอบถามกับกลุ่มเป้าหมาย คือนักเรียนพระอภิธรรม ในสถานที่จัดการศึกษาพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร จำนวน 297 รูป/คน

ข. เชิงคุณภาพ

ในส่วนของการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้เขียนใช้วิธีการสัมภาษณ์ จะสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In depth Interview) และทำการบันทึกข้อมูลโดยการจดบันทึกและการบันทึกเสียงจากคำสัมภาษณ์เจ้าสำนักเรียน (In Depth Interview) ทั้ง 7 สำนักเรียนที่จัดการสอนพระอภิธรรม

การวิเคราะห์ข้อมูลวิจัย

การวิเคราะห์ข้อมูลวิจัย ผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ ดังนี้

ก. เชิงปริมาณ

1. นำแบบสอบถามทั้งหมดมาตรวจสอบความถูกต้องของการตอบแบบสอบถามแล้วนำมาคัดเลือกฉบับที่สมบูรณ์เพื่อนำมาวิเคราะห์ข้อมูล โดยการบันทึกคะแนนแต่ละข้อของแต่ละคนลงในแบบลงรหัส (Coding Form)

2. ทำการวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์

3. สถิติที่ใช้การวิเคราะห์ข้อมูล

3.1 ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพภาพของผู้ตอบแบบสอบถามเพื่อวิเคราะห์โดยใช้ค่าความถี่ (Frequency) และค่าร้อยละ (Percentage)

3.2 ระดับความคิดเห็นของนักเรียนพระอภิธรรม ในสำนักเรียนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร จำนวน 297 รูป/คน วิเคราะห์หาค่าเฉลี่ย (Mean) และค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation) ของคะแนนจากการตอบแบบสอบถาม

3.3 แปลความหมายของค่าเฉลี่ยโดยยึดเกณฑ์ดังนี้

ค่าเฉลี่ย 4.50–5.00 หมายถึง มีความคิดเห็นด้วย อยู่ในระดับมากที่สุด

ค่าเฉลี่ย 3.50–4.49 หมายถึง มีความคิดเห็นด้วย อยู่ในระดับ มาก

ค่าเฉลี่ย 2.50–3.49 หมายถึง มีความคิดเห็นด้วย อยู่ในระดับ ปานกลาง

ค่าเฉลี่ย 1.50–2.49 หมายถึง มีความคิดเห็นด้วย อยู่ในระดับ น้อย

ค่าเฉลี่ย 1.00–1.49 คือ มีความต้องการ อยู่ในระดับ น้อยที่สุด

4. ข้อคำถามปลายเปิดที่แสดงถึงข้อเสนอแนะแนวทางศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยจะทำการจัดกลุ่มตามประเด็นที่กำหนดไว้ในแบบสอบถามปลายเปิด จากนั้นจะทำการวิเคราะห์ โดยใช้การแจกแจงความถี่ (Frequency)

ข. เชิงคุณภาพ

1. ในการรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้บริหารและครู เชิงลึกนำมาจัดกลุ่มข้อมูล (Data Grouping) ตามสาระสำคัญของประเด็นการสัมภาษณ์

2. ทำการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ โดยวิธีการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis Technique) พร้อมทั้งนำเสนอโดยวิธีการพรรณนาอ้างอิงคำพูดบุคคล

สถิติที่ใช้วิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยเรื่อง ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนรู้การสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยใช้สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ดังนี้

1. สถิติพรรณนา Descriptive Statistics สำหรับอธิบายลักษณะทั่วไปของกลุ่มตัวอย่างและพรรณนา ระดับความคิดเห็นโดยใช้สถิติค่าความถี่ Frequency ค่าร้อยละ Percentage ค่าเฉลี่ย Mean และค่า เบี่ยงเบนมาตรฐาน Standard Deviation

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยข้อมูลนักเรียนพระอภิธรรมจากนักเรียนในสำนักเรียนพระอภิธรรมที่จัดการเรียนการสอน พระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร จำนวน 297 รูป/คน นักเรียนเป็นคฤหัสถ์หญิง จำนวน 197 คน คฤหัสถ์ชาย จำนวน 44 คน พระภิกษุ จำนวน 22 รูป แม่ชี จำนวน 20 คน และเป็นสามเณร จำนวน 13 รูป นักเรียนมีอายุ 61 ปี ขึ้นไป จำนวน 134 รูป/คน มีอายุ 51-60 ปี จำนวน 88 รูป/คน มีอายุ 41-50 ปี จำนวน 38 รูป/คน มี อายุ 12-20 ปี จำนวน 16 รูป/คน มีอายุ 31-40 ปี จำนวน 13 รูป/คน จบการศึกษาระดับปริญญาตรี จำนวน 128 รูป/คน ต่ำกว่าปริญญาตรี จำนวน 95 รูป/คน จบการศึกษาระดับปริญญาโท จำนวน 74 รูป/คน จบ การศึกษาปริญญาเอก จำนวน 3 รูป/คน เรียนอยู่ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระอภิธรรม โชติกะวิทยาลัย จำนวน 185 รูป/คน หน่วยบริการพระอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มจร. วัดพุทธบูชา จำนวน 35 รูป/คน หน่วยบริการพระอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มจร. พุทธสมาคม จำนวน 31 รูป/คน หน่วยบริการพระ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มจร. วัดสามพระยา จำนวน 14 รูป/คน หน่วยบริการพระอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มจร. วัดเพลงกลางสวน จำนวน 12 รูป/คน อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยวัดระฆังโฆสิตาราม จำนวน 10 รูป/คน และหน่วยบริการพระอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มจร. วัดสร้อยทอง จำนวน 8 รูป/คน และผลการ เก็บรวบรวมข้อมูลแบบสอบถามจากนักเรียนจากสำนักเรียนทั้ง 7 สำนักเรียน จำนวน 297 ชุด เก็บคืนกลับมา ได้จาก จำนวน 295 ชุด คิดเป็น 99.32 เปอร์เซ็นต์

ผลการวิจัยข้อมูลความคิดเห็นของนักเรียนพระอภิธรรมมีต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการ สอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร

ผลการวิจัยข้อมูลความคิดเห็นของนักเรียนพระอภิธรรมมีต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการสอน พระอภิธรรม ภาพรวม และทุกด้านอยู่ในระดับปานกลาง เรียงจากมากไปหาน้อย ได้แก่ ทักษะด้านการสอน ทักษะด้านเทคนิคการสอน ทักษะด้านการจัดกิจกรรมการสอน และทักษะด้านการใช้สื่อการสอน ตามลำดับ ความสำคัญของการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมตามด้านความสำคัญต่อไปนี้

1. **ทักษะด้านการสอน** นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการ สอนพระอภิธรรม ภาพรวม อยู่ในระดับปานกลาง และรายข้อมีข้อ 1, 3, 6 อยู่ในระดับมาก เรียงจากมากไป นาน้อย ได้แก่ มีหน่วยบริการพระอภิธรรมควรมีครูสอนที่มีภูมิปัญญาอย่างแท้จริงสำหรับการสอนพระอภิธรรม ควรจัดให้มีครูสอนพระอภิธรรมให้เพียงพอและมีคุณภาพในแต่ละชั้นเรียน และควรจัดทำคู่มือประกอบการ เรียนการสอนในแต่ละวิชาในรูปแบบใหม่ ๆ เพื่อจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมแก่นักเรียนและข้อที่เหลือ ทั้งหมดอยู่ในระดับปานกลาง ตามลำดับของการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม

2. **ทักษะด้านการใช้สื่อการสอน** นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการ เรียนการสอนพระอภิธรรม ภาพรวม และรายข้อ ทุกข้ออยู่ในระดับปานกลาง เรียงจากมากไปหาน้อย ได้แก่ ครูสอนควรเปิดโอกาสให้นักเรียนมีส่วนร่วมในการผลิตสื่อการเรียนพระอภิธรรมเพื่อเป็นนวัตกรรมการเรียนรู้ ใหม่เรียนรู้ ควรจัดหาสื่อเทคโนโลยีเพื่อเรียนรู้พระอภิธรรมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ใหม่ ๆ เกิดขึ้นในการเรียนรู้ พระอภิธรรมและสร้างเครือข่ายนวัตกรรมสื่อการสอนที่เหมาะสมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ในการสร้างบรรยากาศ นำเข้าสู่บทเรียนเพื่อสร้างแรงจูงใจให้อยากเรียนรู้พระอภิธรรม ตามลำดับของการจัดการเรียนการสอนพระ อภิธรรม

3. **ทักษะด้านเทคนิคการสอน** นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม ภาพรวม อยู่ในระดับปานกลาง และรายข้อ มีข้อ 4,6,8 อยู่ในระดับมาก เรียงจากมากไปหาน้อย ได้แก่ มีหน่วยบริการพระอภิธรรมควรนำผลการเรียนพระอภิธรรมเพื่อนำไปพัฒนาการเรียนให้มีคุณภาพเพื่อวางแผนการสอน ควรนำนวัตกรรมให้คำปรึกษาเพื่อการพัฒนาการเรียนรู้แก่นักเรียนและครูต้องยอมรับการเรียนรู้ทฤษฎีใหม่ ๆ เพื่อนำมาพัฒนาเทคนิคการเรียนการสอนพระอภิธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ และข้อที่เหลือทั้งหมดอยู่ในระดับปานกลาง ได้แก่ ครูควรมีเทคนิคการสอนเป็นศิลปะหรือกลวิธีต่าง ๆ เพื่อพัฒนาทักษะการเรียนพระอภิธรรมให้มีคุณภาพมากขึ้น ตามลำดับของการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม

4. **ทักษะด้านการจัดกิจกรรมการสอน** นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม ภาพรวม และรายข้อ ทุกข้ออยู่ในระดับปานกลาง เรียงจากมากไปหาน้อย ได้แก่ มีหน่วยบริการพระอภิธรรมควรจัดกิจกรรมการเรียนรู้พระอภิธรรมสอดคล้องกับเนื้อหาการเรียนรู้ ปัจจุบันควรเปิดโอกาสให้นักเรียนพระอภิธรรมมีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้และควรหารูปแบบการจัดการเรียนรู้ที่มีความหลากหลาย ในการเรียนรู้พระอภิธรรมและมีหน่วยบริการพระอภิธรรมควรจัดกิจกรรมการเรียนรู้พระอภิธรรมให้มีความทันสมัยเหตุการณ์ปัจจุบัน ตามลำดับของการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม

อภิปรายผล

1. **อภิปรายผลโดยภาพรวม** นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นด้วยต่อการศึกษาค้นคว้าพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม ภาพรวม และทุกด้าน อยู่ในระดับปานกลาง เพราะว่า การเรียนการสอนปัจจุบันเกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ดีเกิดขึ้นในการเรียนรู้เนื้อหาพระอภิธรรม เพราะเป็นธรรมอย่างประเสริฐ ธรรมอันยิ่ง คือ มากกว่าธรรมอย่างปกติและยิ่งพิเศษ เหนือกว่าธรรมอย่างปกติ หลักและคำอธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระแท้ ๆ ล้วน ๆ จัดเรียงอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับจนจบความบริบูรณ์โดยไม่กล่าวถึง ไม่อ้างอิง และไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชนหรือเหตุการณ์ อันแสดงโดยวินัยบัญญัติโวหาร มุ่งตรงต่อสภาวะธรรม ที่ต่อมานิยมจัดเรียกเป็นปรมาัตถธรรม คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานและสอดคล้องกับ แสง จันทร์งาม (2539, หน้า 9) กล่าว พระอภิธรรม คือ ธรรมอันยิ่ง ธรรมอันยอดเยี่ยม ธรรมอันประเสริฐสูงสุด หรือธรรมอันเป็นหลักคำสอนข้อสำคัญเป็นหลักใหญ่ เป็นเนื้อแท้ ๆ ของพระพุทธศาสนา ธรรมอันเป็นวิสัยแห่งพระสัมพันธัญญาน (พระปัญญารอบรู้สิ่งทั้งปวง) ของพระพุทธเจ้านั้น มิใช่วิสัยทัศน์ของผู้คนที่คิดจะแต่งขึ้นเองได้ อภิธรรมเป็นธรรมที่เกินข้อปฏิบัติตามธรรมดาสามัญ กล่าวคือ คำอธิบายหรือขยายความคำสอนในสุดตันตปิฎกในเชิงปรัชญา ซึ่งเกินความจำเป็นสำหรับบุคคลทั่วไปที่ต้องรู้ พระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์ทั้งหมดมีหลักฐานชัดเจนก็คือ กลาวัตร (คัมภีร์อันดับที่ 5 ในอภิธรรม 7 คัมภีร์) ซึ่งแต่งขึ้นภายหลังพุทธปรินิพพาน 300 ปี ในสมัยการทำสังคายนาครั้งที่ 3 เพราะทางสำนักเรียนต้องมีทักษะด้านการสอน ทักษะด้านเทคนิคการสอน ทักษะด้านการจัดกิจกรรมการสอน และทักษะด้านการใช้สื่อการสอน และสอดคล้องกับงานวิจัยของ เพ็ญพิศุทธิ์ ใจสนิท (2559) ได้วิจัยเรื่อง “การพัฒนาแบบการเรียนการสอนตามแนวคิดการจัดการเรียนการสอนที่เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคลเพื่อส่งเสริมความสามารถในการออกแบบการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 สำหรับนักศึกษาครู มหาวิทยาลัยราชภัฏ” ผลการวิจัย พบว่า รูปแบบการเรียนการสอนที่พัฒนาขึ้นประกอบด้วย (1) ที่มาของรูปแบบการเรียนการสอน (2) รูปแบบการเรียนการสอน แบบ (FL 3 D Model) (3) การนำไปใช้ และ (4) ผลที่เกิดกับผู้เรียน ผลการตรวจสอบคุณภาพ พบว่า รูปแบบการเรียนการสอนโดยภาพรวมมีความเหมาะสมอยู่ในระดับมาก และมีค่าดัชนีประสิทธิผล ผลการทดลองใช้ พบว่า นักศึกษามีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน และมีความสามารถในการออกแบบการจัดการเรียนรู้ หลังเรียนสูงกว่าเกณฑ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับและมีความคิดเห็นในภาพรวมที่ดีต่อการเรียนรู้ตามรูปแบบการเรียนการสอนค่า

สำคัญ:การจัดการเรียนรู้ รูปแบบการเรียนการสอนที่เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคลการเรียนรู้แห่งศตวรรษที่ 21

2. ทักษะด้านการสอน นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นด้วยต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม ภาพรวม อยู่ในระดับปานกลาง เพราะว่า ขาดการพัฒนาด้านกระบวนการเปลี่ยนแปลงหรือการวางแผนกำหนดทิศทางไว้ล่วงหน้าและรายข้อมีข้อ 1, 3, 6 อยู่ในระดับมาก เพราะว่า ทางสำนักเรียนมีการทำคู่มือประกอบการเรียนการสอนพระอภิธรรมโดยมีการวางแผนการจัดการเรียนการสอนไว้ตลอดปีการศึกษาเพื่อพัฒนาทักษะการเรียนรู้พระอภิธรรมและรายงานผลการเรียนการสอนทั้งระหว่างเรียนเพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นจริงนำมาวิเคราะห์ปรับปรุงวางแผนการสอนพระอภิธรรมให้เกิดประสิทธิภาพและจัดหาแหล่งข้อมูลการเรียนรู้พระอภิธรรมแก่นักเรียนได้ศึกษาค้นคว้าในการเรียนรู้พระอภิธรรมช่วยให้ครูจัดการเรียนการสอนไปสู่จุดประสงค์การเรียนรู้พระอภิธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพในการเรียนรู้พระอภิธรรม และหน่วยบริการพระอภิธรรมควรมีครูสอนที่มีภูมิปัญญาอย่างแท้จริงสำหรับการสอนพระอภิธรรม ควรจัดให้มีครูสอนพระอภิธรรมให้เพียงพอและมีคุณภาพในแต่ละชั้นเรียน และควรจัดทำคู่มือประกอบการเรียนการสอนในแต่ละวิชาในรูปแบบใหม่ ๆ เพื่อจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมแก่นักเรียน และสอดคล้องกับ ทิศนา ขัมมณี กล่าวว่าการพัฒนานวัตกรรมด้านการเรียนการสอน คือการพัฒนานวัตกรรมด้านการเรียนการสอนโดยทั่วไป นั้น มีกระบวนการหลัก ๆ ที่คล้ายคลึงกัน และนวัตกรรมทางการศึกษา คือ ความคิดใหม่ รูปแบบใหม่ วิธีการใหม่ เทคนิคใหม่ แนวทางใหม่ที่ได้นำมาประยุกต์ สร้างสรรค์และพัฒนาต่อจากของเดิมมีอยู่แล้ว หรือการคิดขึ้นมาใหม่ด้วยภูมิปัญญาใหม่ให้เกิดสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาและสามารถนำมาอธิบายได้สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระสาโรจน์ ธีรภทฺโท (นิมเนียม) (2561, บทคัดย่อ) ได้วิจัยเรื่อง “การใช้สื่อดิจิทัลเพื่อจัดการสอนศีลธรรมสำหรับนักเรียนในโรงเรียนมัธยมศึกษา อำเภอมือง จังหวัดสมุทรปราการ” ผลการวิจัย พบว่า 1. นักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นมีความคิดเห็นต่อสภาพการใช้สื่อดิจิทัลเพื่อจัดการสอนศีลธรรมสำหรับนักเรียนในโรงเรียนมัธยมศึกษา โดยภาพรวม และทุกด้าน อยู่ในระดับปานกลาง ได้แก่ ด้านสื่อธรรมชาติในการสอนศีลธรรมด้านสื่อสิ่งพิมพ์อื่นและวัสดุอุปกรณ์การสอนศีลธรรมด้านบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอนศีลธรรม ตามลำดับ 2. ผลการเปรียบเทียบระดับความคิดเห็นของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นที่มีต่อการ ใช้ สื่อดิจิทัลเพื่อจัดการสอนศีลธรรมสำหรับนักเรียนในโรงเรียนมัธยมศึกษา อำเภอมือง จังหวัดสมุทรปราการ โดยภาพรวม หาค่า F-test จำแนกตามอายุ ตามชั้นการเรียน นักเรียนมีความคิดเห็น ไม่แตกต่างกันไม่สอดคล้องกับสมมติฐานที่ตั้งไว้ 3. ข้อเสนอแนะแนวทางการใช้สื่อดิจิทัลเพื่อจัดการสอนศีลธรรม มีดังนี้ 3.1 สื่อสิ่งพิมพ์และวัสดุอุปกรณ์ ควรจัดหาสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศมีความน่าสนใจ ใหม่ ๆ มีทั้งภาพเสียงบรรยายและเสียงดนตรีประกอบภาพ เป็นสื่อวัสดุอุปกรณ์สามารถใช้การนำเสนอศีลธรรม ให้มีความหลากหลาย 3.2. สื่อธรรมชาติ ควรจัดหาสิ่งที่มีอยู่ใกล้ตัวเรา ซึ่งสามารถหยิบยกมาเป็นผลสืบเนื่องนวัตกรรมเพื่อจัดการเรียนการสอนได้ที่เกี่ยวข้องการเรียนรู้เรื่องศีลธรรม 3.3 บทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอน สถานศึกษาควรหาบทเรียนคอมพิวเตอร์ช่วยสอนมาเป็นสื่อช่วยสอนมีความน่าสนใจสะดวกในการค้นหาข้อมูล ข่าวสารต่างๆ เพราะสื่อคอมพิวเตอร์สามารถรับสัญญาณผ่านเคเบิลทีวี/ทีวีดาวเทียม มีทั้งภาพและเสียงเหมาะสมกับการเรียนการสอนในปัจจุบัน

3. ทักษะด้านการใช้สื่อการสอน นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นด้วยต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม ภาพรวม และทุกข้ออยู่ในระดับปานกลาง เพราะว่า มีการสร้างเครือข่ายนวัตกรรมสื่อการสอนที่เหมาะสมและเอื้อต่อการเรียนรู้ในการสร้างบรรยากาศน่าเข้าสู่บทเรียนเพื่อสร้างแรงจูงใจให้อยากเรียนพระอภิธรรมทางสำนักเรียนควรนำสื่อนวัตกรรมทางเทคโนโลยี และอุปกรณ์ที่ทันสมัยที่เหมาะสมและเอื้อต่อการเรียนรู้พระอภิธรรมและทันกับเหตุการณ์ปัจจุบัน เปิดโอกาสให้นักเรียนมีส่วนร่วมใน

การผลิตสื่อการเรียนพระอภิธรรมเพื่อเป็นวัตกรรมการเรียนรู้ใหม่เรียนรู้พระอภิธรรมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ เนื้อหาพระอภิธรรมได้มีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับ (อาภรณ์ ใจเที่ยง, 2553) กล่าวถึง สื่อการสอน ไว้ว่า คือ สิ่งที่จะช่วยกระตุ้นความสนใจของผู้เรียน ช่วยสร้างความเข้าใจให้ชัดเจนขึ้น และช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ได้เร็วขึ้น ตลอดจนจำได้นาน สื่อการเรียนการสอนแบ่งได้เป็นสื่อประเภทวัสดุ เช่น ของจริง รูปภาพ หนังสือ เป็นต้น สื่อประเภทอุปกรณ์ เช่น เครื่องฉายภาพข้ามศีรษะ โทรทัศน์ คอมพิวเตอร์ เป็นต้น และสื่อประเภทวิธีการ ได้แก่ กิจกรรมทุกอย่างที่ครูหรือนักเรียนจัดทำขึ้น ทั้งในและนอกห้องเรียนและครูเปิดโอกาสให้นักเรียนมีส่วนร่วมในการผลิตสื่อการเรียนพระอภิธรรมเพื่อเป็นวัตกรรมการเรียนรู้ตลอดถึงจัดหาสื่อเทคโนโลยีเพื่อเรียนรู้พระอภิธรรมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ใหม่ ๆ เกิดขึ้นในการเรียนรู้พระอภิธรรมและสร้างเครือข่ายนวัตกรรมสื่อการสอนที่เหมาะสมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ในการสร้างบรรยากาศน่าเข้าสู่บทเรียนเพื่อสร้างแรงจูงใจให้อยากเรียนรู้พระอภิธรรมสอดคล้องกับงานวิจัยของเรื่อง “สภาพปัญหาและแนวทางส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารเพื่อการศึกษาสำหรับสถานศึกษาในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา เขต 2” ผลการวิจัยคือ 1. สภาพปัญหาการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารเพื่อการศึกษาของสถานศึกษาโดยจำแนกตามขนาดของสถานศึกษาในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา เขต 2 พบว่า ขนาดของสถานศึกษามีผลต่อการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารเพื่อการศึกษาเนื่องจากสถานศึกษาที่มีขนาดแตกต่างกัน จะขาดบุคลากรด้านเทคโนโลยีสารสนเทศต่างกัน สถานศึกษาที่มีขนาดใหญ่หรือใหญ่พิเศษจะมีบุคลากรด้านนี้โดยตรง แต่สถานศึกษาขนาดกลาง และขนาดเล็ก ยังมีความต้องการบุคลากรที่มีความรู้ทางด้านเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร 2. ความต้องการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารเพื่อการศึกษาของสถานศึกษาในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา เขต 2 จากการสอบถาม และการสัมภาษณ์ ผู้ที่เกี่ยวข้องและผู้ที่มีความรู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร พบว่า สถานศึกษายังมีความต้องการให้การส่งเสริมสนับสนุนด้านวัสดุครุภัณฑ์คอมพิวเตอร์ สื่อการเรียนการสอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ซึ่งขณะนี้ไม่มีใช้ครบทุกแห่ง แต่ยังคงขาดความเสถียรหรือมั่นคงในการใช้งาน หากระบบมีความเสถียรมั่นคงจะสามารถจัดการเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนครูสามารถผลิตสื่อการเรียนการสอนโดยการนำความรู้ที่ได้มาจากระบบเครือข่ายซึ่งสามารถศึกษาได้ด้วยตนเอง และ 3. แนวทางการส่งเสริมสนับสนุนการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารเพื่อการศึกษาสำหรับสถานศึกษา จากการสอบถามการสัมภาษณ์ และนำประเด็นต่าง ๆ มาสรุปเพื่อการสนทนากลุ่มในท้ายสุด พบว่า ควรให้การส่งเสริมสนับสนุนใน 3 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านวัสดุครุภัณฑ์ (Hardware) 2) ด้านโปรแกรมและสื่อที่ใช้ในการจัดการเรียนการสอน (Software) 3) ด้านบุคลากร (Peopleware) อมรรัตน์ จินดา (2559)

4. ทักษะด้านเทคนิคการสอน นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นด้วยต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม ภาพรหม อยู่ในระดับปานกลาง เพราะว่า อาจารย์สอนบางท่านบางรูปขาดเทคนิคการนำเสนอและการสอน ไม่เตรียมตัวในการสอนให้พร้อม แต่อาจารย์สอนบางท่านมีความพร้อมมากในเรื่องเทคนิคกระบวนการสอนทำให้นักเรียน เรียนรู้อย่างมีความรู้เข้าใจตามลำดับเพราะท่านมีศิลปะหรือกลวิธีต่าง ๆ ที่ใช้เสริมกระบวนการ ขั้นตอน วิธีการ หรือการกระทำใด ๆ เพื่อช่วยให้กระบวนการ ขั้นตอน วิธีการ หรือการกระทำมีคุณภาพและประสิทธิภาพในการเรียนพระอภิธรรมของนักเรียนพระอภิธรรมมีกระบวนการสอนวิธีการสอนแบบใหม่ ๆ เป็นการนำแนวคิดกระบวนการหรือสิ่งประดิษฐ์ใหม่ ๆ มาใช้ในการจัดการเรียนรู้พระอภิธรรมนำไปพัฒนาการเรียนการสอนให้นักเรียนมีคุณภาพเพื่อวางแผนการสอน ตลอดจนการสำรวจผลการเรียนพระอภิธรรมว่ามีสภาพปัญหาอะไรบ้างเพื่อนำไปวางแผนพัฒนาเทคนิคการสอนมีการพัฒนาการเรียนให้มีคุณภาพเพื่อวางแผนการสอน ควรนำนวัตกรรมให้คำปรึกษาเพื่อการพัฒนาการเรียนรู้แก่นักเรียนและครูต้องยอมรับการเรียนรู้ทฤษฎีใหม่ ๆ เพื่อนำมาพัฒนาเทคนิคการเรียนการสอนพระอภิธรรมอย่างมี

ประสิทธิภาพ และข้อที่เหลื้ทั้งหมดอยู่ในระดับปานกลาง ได้แก่ ครูควรมีเทคนิคการสอนเป็นศิลปะหรือกลวิธีต่างๆ เพื่อพัฒนาทักษะการเรียนรู้พระอภิธรรม ให้มีคุณภาพมากขึ้นสอดคล้องกับ ชารี มณีศรี กล่าวถึง หลักพื้นฐานของการนิเทศการศึกษาเป็นการกระตุ้นเตือน การประสานงาน และแนะนำให้เกิด ความเจริญงอกงามแก่ครูโดยทั่วไปเพราะนิเทศเป็นการสร้างความสัมพันธ์เชิงวิชาการ จากหลักการนิเทศที่กล่าวมาสรุปได้ว่า หลักของการนิเทศภายในโรงเรียน คือกระบวนการทำงานร่วมกันของบุคลากรในสถานศึกษาโดยยึดเป้าหมายหลัก คือ คุณภาพของ นักเรียน โดยผู้บริหารต้องยอมรับว่าการนิเทศการสอนเป็นงานในความรับผิดชอบของผู้บริหาร โดยตรง มีการวางแผนดำเนินงานอย่างเป็นระบบ เน้นบรรยากาศแบบประชาธิปไตย สร้างขวัญและกำลังใจ ทำให้เกิดความเชื่อมั่นและภาคภูมิใจในความสามารถของตน ซึ่งจะส่งผลต่อการ พัฒนาคุณภาพการศึกษาต่อไป สอดคล้องกับงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาพระอภิธรรมนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อพัฒนาตนเอง ศึกษากรณีนักศึกษาของพระอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ผลการวิจัย พบว่านักศึกษาพระอภิธรรมส่วนใหญ่ สามารถนำความรู้ความเข้าใจที่ได้จากการศึกษาพระอภิธรรมไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อพัฒนาตนเอง ด้วยการเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ รู้ว่าเป็นสภาพธรรมที่มีเพียงรูปธรรมและนามธรรมที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ละลายความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตน รู้ชัดว่าสภาวะธรรมเหล่านั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อีกทั้งพบว่า การศึกษาพระอภิธรรมมีประโยชน์ในการพัฒนาตนเองได้มาก ที่สำคัญคือ นักศึกษาพระอภิธรรมได้พบความเปลี่ยนแปลงด้านร่างกายและจิตใจ กล่าวคือ ช่วยทำให้มีสุขภาพกายดีและสุขภาพจิตดีด้วย ส่วนอาจารย์ผู้สอนเห็นว่า นักศึกษาพระอภิธรรมส่วนใหญ่ เมื่อศึกษาให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องแล้ว สามารถนำหลักธรรมไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้มาก ยังพบอีกว่า อาจารย์ผู้สอนส่วนใหญ่มีเป้าหมายในการสอนเพื่อเผยแผ่พระอภิธรรมไปประพฤติปฏิบัติได้ถูกต้อง อาจารย์ผู้สอนส่วนใหญ่ได้ปฏิบัติตามหลักคำสอน ผูกอบรมเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานรู้เท่าทันโลกและชีวิตทำจิตให้เป็นอิสระได้ (ทิพย์สุณี จันทรประภาพ 2546, บทคัดย่อ)

5. ทักษะด้านการจัดกิจกรรมการสอน นักเรียนพระอภิธรรมมีความคิดเห็นด้วยต่อการศึกษาพัฒนาทักษะการเรียนรู้พระอภิธรรม ภาพรวม และรายข้อ ทุกข้ออยู่ในระดับปานกลางเพราะว่าสำนักเรียนควรมีการจัดโครงสร้างการบริหารจัดการกิจกรรมเรียนรู้ให้นักเรียนพระอภิธรรมชัดเจนโดยนำนวัตกรรมใหม่ๆ มาจัดกิจกรรมการเรียนรู้ สนับสนุนให้นักเรียนพระอภิธรรมได้เรียนรู้เนื้อหาในรูปแบบการจัดการกิจกรรม เพื่อเสริมทักษะการเรียนรู้ และสร้างความสัมพันธ์ระหว่างการสอนของครู เพราะกิจกรรมการสอน คือ การพัฒนาทักษะความเป็นระเบียบวินัย ความรับผิดชอบการทำงานร่วมกัน รู้จักแก้ปัญหา การตัดสินใจที่เหมาะสม ความมีเหตุผล การช่วยเหลือแบ่งปัน เอื้ออาทรต่อกันในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้พระอภิธรรมสอดคล้องกับ กาญจนา ศรีภาพสินธุ์ (2543, หน้า 15) กล่าวว่า กิจกรรมการสอน คือ กิจกรรมต่าง ๆ ที่โรงเรียนสนับสนุนให้นักเรียนร่วมกันจัดขึ้นนอกเวลาเรียนและนอกเหนือจากหลักสูตรที่โรงเรียนกำหนดให้เรียนในเวลาปกติ ทั้งนี้ด้วยความสมัครใจของนักเรียนเอง และด้วยความช่วยเหลือเอื้ออำนวยความสะดวกของโรงเรียนในรูปแบบต่างๆ เพื่อให้กิจกรรมแต่ละอย่างบรรลุความสำเร็จ ตามความมุ่งหมายที่ได้ตั้งไว้ ตัวอย่างกิจกรรมนักเรียนได้แก่ การดำเนินงานของสภานักเรียนชุมนุมหรือชมรมต่าง ๆ ที่นักเรียนตั้งขึ้นในโรงเรียนเช่น ชมรมดนตรี ชมรมกีฬา ชมรมศิลปวัฒนธรรม เพราะว่าหน่วยบริการพระอภิธรรมควรจัดกิจกรรมการเรียนรู้พระอภิธรรมสอดคล้องกับเนื้อหาการเรียนรู้ปัจจุบันควรเปิดโอกาสให้นักเรียนพระอภิธรรมมีส่วนร่วมในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้และควรหารูปแบบการจัดการเรียนรู้ที่มีความหลากหลาย ในการเรียนรู้พระอภิธรรมและมีหน่วยบริการพระอภิธรรมควรจัดกิจกรรมการเรียนรู้พระอภิธรรมให้มีความทันเหตุการณ์ปัจจุบัน ตามลำดับของการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม สอดคล้องกับงานวิจัยของ (เพ็ญพิศุทธิ์ ใจสนิท, 2559) ได้วิจัยเรื่อง “การพัฒนาแบบ

การเรียนการสอนตามแนวคิดการจัดการเรียนการสอนที่เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคลเพื่อส่งเสริมความสามารถในการออกแบบการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 สำหรับนักศึกษาครู มหาวิทยาลัยราชภัฏ” ผลการวิจัย พบว่า รูปแบบการเรียนการสอนที่พัฒนาขึ้น ประกอบด้วย 1) ที่มาของรูปแบบการเรียนการสอน 2) รูปแบบการเรียนการสอน แบบ (FL 3 D Model) 3) การนำไปใช้ และ 4) ผลที่เกิดกับผู้เรียน ผลการตรวจสอบคุณภาพ พบว่า รูปแบบการเรียนการสอนโดยภาพรวมมีความเหมาะสมอยู่ในระดับมาก และมีค่าดัชนีประสิทธิผล ผลการทดลองใช้ พบว่า นักศึกษามีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน และมีความสามารถในการออกแบบการจัดการเรียนรู้ หลังเรียนสูงกว่าเกณฑ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับและมีความคิดเห็นในภาพรวมที่ดีต่อการเรียนรู้ตามรูปแบบการเรียนการสอนค่าสำคัญ: การจัดการเรียนรู้, รูปแบบการเรียนการสอนที่เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคลการเรียนรู้แห่งศตวรรษที่ 21

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การวิจัยเรื่อง ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม กรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายดังต่อไปนี้

1. ด้านการสอน: สำนักเรียนควรมีการพัฒนาครู อาจารย์ในเรื่องของกระบวนการการเรียนการสอนที่มีความหลากหลายในรูปแบบใหม่ ๆ ในการสอน
2. ด้านการใช้สื่อการสอน: สำนักเรียนควรจัดหาสื่อการสอนให้มีความทันสมัยใหม่ ๆ และมีความหลากหลายตลอดถึงการพัฒนาวัตกรรมการสอน
3. ด้านเทคนิคการสอน: สำนักเรียนควรจัดโครงการอบรมพัฒนาครู อาจารย์สอนพระอภิธรรมเรื่องการพัฒนาเทคนิคการเรียนการสอนใหม่ ๆ
4. ด้านการจัดกิจกรรมการสอน: สำนักเรียนควรหาวิทยากรมาให้ความรู้เรื่องการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้มีความทันสมัยกับการเปลี่ยนแปลงปัจจุบันเพื่อการเรียนรู้พระอภิธรรมเพื่อพัฒนาการเรียนรู้พระอภิธรรมแก่นักเรียนได้เรียนรู้ในศตวรรษที่ 21

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

1. การวิจัยเรื่อง ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม นักเรียนมีความคิดเห็นต่อการใช้อุปกรณ์การเรียนการสอน อยู่ในระดับปานกลาง ดังนั้น สำนักเรียนให้บุคลากรดำเนินการวิจัยเรื่อง ส่งเสริมครูอาจารย์ให้มีการพัฒนาด้านนวัตกรรมใหม่ๆเพื่อนำไปใช้ในการจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรม
2. การวิจัยเรื่อง ศึกษาการพัฒนาทักษะการเรียนการสอนพระอภิธรรม นักเรียนมีความคิดเห็นต่อการใช้อุปกรณ์การเรียนการสอน อยู่ในระดับปานกลาง ดังนั้น สำนักเรียนควรดำเนินการวิจัยเรื่อง ศึกษาพฤติกรรมการใช้สื่อธรรมชาติเพื่อการเรียนรู้พระอภิธรรม

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรทำการวิจัยเรื่อง การพัฒนาทักษะด้านกระบวนการจัดการเรียนการสอน
2. ควรทำการวิจัยเรื่อง ประสิทธิภาพการใช้สื่อการสอนและเทคโนโลยีเพื่อการเรียนรู้ของครู อาจารย์ในสำนักเรียนพระอภิธรรม
3. ควรทำการวิจัยเรื่อง ส่งเสริมการจัดกิจกรรมการเรียนรู้พระอภิธรรม

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา ศรีภาพสินธุ์. (2543). *การบริหารกิจการนักเรียน*. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาการบริหาร คณะศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- زاری มณีศรี. (2538). *การนิเทศการศึกษา*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.
- ทิพย์สุนี จันทรประภาพ. (2541). *การศึกษาพระอภิธรรมกับการนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อพัฒนาตนเอง: กรณีศึกษาของนักศึกษาพระอภิธรรมโชติกะวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- ธานินทร์ ศิลป์จารุ. (2551). *การวิจัยและการวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติด้วย SPSS*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมสโปรดักส์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2554). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา.
- พระสาโรจน์ ธีรภทโท (นิมเนียม). (2561). *การใช้สื่อดิจิทัลเพื่อจัดการสอนศีลธรรมสำหรับนักเรียนในโรงเรียนมัธยมศึกษา อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*.
- พิฑูร มลิวัลย์ และไสว มาลาทอง. (2544). *ความรู้เรื่องพระไตรปิฎก*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา.
- เพ็ญพิศุทธิ์ ใจสนิท. (2559). *การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอนตามแนวคิดการจัดการเรียนการสอนที่เน้นความแตกต่างระหว่างบุคคลเพื่อส่งเสริมความสามารถในการออกแบบการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 สำหรับนักศึกษามหาวิทยาลัยราชภัฏ. วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง, 5(2), 1-17*.
- ระวี ภาวิไล. (2536). *อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่*. กรุงเทพฯ: ธรรมสาร
- แสง จันทรงาม และคนอื่นๆ. (2539). *พระไตรปิฎกสำหรับเยาวชน เล่ม 7*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2552). *คำบรรยายพระไตรปิฎก*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สถาบันบันลือธรรม.
- สิริวัฒน์ คำวันสา (2541). *ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก.
- อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย. (2561). *สถิติการวัดผลและประเมินผลการศึกษาภาคการศึกษา 1 ปีการศึกษา 2561*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์.
- อมรรัตน์ จินดา. (2559). *สภาพปัญหาและแนวทางส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารเพื่อการศึกษาสำหรับสถานศึกษาในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา เขต 2. รายงานวิจัย. สังคมศาสตร์และศิลปะ. 9(1) ปีที่ 9, 395-407*.
- อาภรณ์ ใจเที่ยง. (2553). *หลักการสอน (ฉบับปรับปรุง)*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรินติ้งเฮาส์.